

вътрешно – на пръсти пред тях и как мълчаливо им е свалил шапка.

Така е, гледано с днешни очи към тогавашното, но днешното само го обогатява, за да си го доизясним психологически, защото и в мига има частица вечност; защото всички сме минали – макар по своему – през този вечен миг. А и кой освен съмняващият се в себе си участва в литературни конкурси?! Вапцаров участва в два: не спечелва първо място, но добива така нужния му (и все пак измамен) кураж. Така се ражда "Романтика" – една от не най-представителните му творби: пред журито се е доказал, пред художеството – не.

Какво е оставало след литературния разгром на аутайдера в литературата?

Да отиде в Банско.

"Това отиване е свързано с мълчанието около "Моторни песни". Кольо беше оскърбен, огорчен от това, че тука в София действително не го разбират и затова отиде в Банско..."

Следват: Соболева акция, събиране на подписи, интерниране, първият съд. Вапцаров е оправдан.

Но той вече е прекрачил прага. Търсещ поле за изява на личността, на поета, най-после го е намерил.

И то на най-неподходящото място.

Вместо да го отрезви – провалът го стимулира да повтори грешката: Вапцаров става помощник на Цветко Радойнов във военния отдел на ЦК.

Това вече е часът на върховното отчаяние, на жертвения агнец. До заколението има само един поглед път. Кръстът е скован – от него, после от другите.

Оставало е да го понесе.

И го е понесъл.

С лекотата на Христовата възраст.

МЯСТО В ЖИВОТА

*Зная своето място
във живота...
Н. Вапцаров*

Обратно на Маркс (това стана композиционно случайно) първо показвах надстройката, сега иде ред на базата.

В един разговор с Георги Данаилов в края на юли стана дума за Вапцаров. Оказа се, че и Данаилов е изчел подробно всичко написано

за поета от съвременниците му след 9.IX. Той дори ми препоръча някои от книгите, които не намерих в София, а чак в Банско; посъветва ме да се срещна с проф. Иван Николов и Иванка Димитрова. Не знам дали ще имам време за това, затрупан съм с толкова факти, документи, книги и записки, че вече съм преситен. Но Георги зададе няколко въпроса, на които не е могъл да си отговори. Дотук дадох своя отговор на всички освен на последния: защо все пак поетът Вапцаров се е захванал с нещо коренно противоположно на поетирането – конспирацията. Отговорът не е еднозначен. Той е разпръснат из цялото житие-битие Вапцарово: семейство, образование, литературни щения, идеи, гражданско поведение, характер, личност и не на последно място във: Вапцаров като социална единица. И ако в "надстройката" е едната половина на многозначния отговор, то втората е в "базата".

Макар с по-малка или по-голяма съпротива според едни, а и с желание – според други: "Приказвал ми е за морето и че иска да стане моряк." – М. Хаджиева, хазайката му в Разлог, Вапцаров записва и завършва Военноморското училище. Вече стана дума, че дори го завършва успешно.

Ето заключението на Ст. Цанев – командир на торпедоносца "Дръзки", и механика Вариклечков след практиката на Вапцаров по парна машина от 6 октомври 1930 г. до 6 юли 1931 г.: "Участвувал във всички извършвани ремонти. Обслужвал е като старши на вахта машината. С много голямо разбиране и умение в специалността си. Извънредно много старателен. Възлаганите му работи изпълнява с видимо задоволство. Не жали труд и време при изпълнението на възлаганите му работи."

Малко от малко знам какви са изискванията в средното техническо училище и колко са трудноизпълними, особено ако имаш влечение към поезията, защото, без да се сравнявам с Вапцаров, и аз завърших – с големи мъки – подобен техникум. От по-бедния си опит мога да кажа, че Вапцаров е излязъл от училището като отличен специалист. Нещо рядко – както писах и преди – не само за тогава, но и за днес. Тогавашният специалист е бил равен по качества, дори и го е превъздавал – на днешния инженер.

Освен това държавата чрез училището, което е безплатно, е възпитала у Вапцаров качества, които ще се обърнат срещу нея. Вариклечков и Цанев отбелязват в атестационния бележник на Вапцаров: "пряк, благ, откровен; силно правдив и честолобив; самостоятелен и самонадеян, енергичен; честен, добросъвестен, със силно развито чувство за дълг и отговорност, пороци няма; издържа много добре на лошо море; дисциплиниран, почтителен, чист."

Това е плодът на общите усилия: преподаватели, военни, самия Вапцаров. Бащата поне е постигнал своето: той не е обичал изнежените, размякнатите, немъжествените. Вапцаров е надмогнал себе си: физическа слабост, прекалена, видима от всички мечтателност, свитост, затвореност. Съученикът му Халей Чушков свидетелства, че в 1930 г. Вапцаров е "преодолял затвореността си, не премълчаваше, влизаше в спорове, почна да пуши и пие." Пристрастие към пушенето е имал, но към пиенето – не. Попийвал е за компания, между другото, пък и като ученик е бил въздържател. С Вапцаров е станало това, което става с всеки младеж на 23-24 години: външно е заприличал на другите, за да бъде по-малко уязвим, законспирирал е дълбоко в себе си чувствителността и мечтите си, научил се е да се владее. Той вече е създал броня за същността си. Колкото си по-подобен на останалите, толкова по-добре си се обезопасил от тях и по-сигурно си скрил съкровеното. Но всичките изброени по-горе качества от командирите му показват първо обективност, второ – че са ценени и уважавани, трето – че те са еднакво опасни както за носителя им, така и за държавата, ако ги впрегне в действие. И все пак първоосновата е останала: склонност към илюзии, вземане на желаното за действително. Инак Вапцаров би отчел коректива на необходимостта и не би изпуснал питомното – назначението в "Зора" – и да гони дивото – професионалния си шанс, техническата специалност. Но неотчел "коректива-живот" попада в живота с "грубите лапи челичници". Те смилат, и то с по-голяма леснина, тъкмо личност като него.

Без да преповтарям "провала" със "Зора", за който стана дума в "Баща и деца", ще напомня само, че бащата е върнал на сина онова, което му е бил взел в началото: литературните занимания. А че работата не е станала – виновен си е синът. Той сам си е затворил вратата и е предопределил по-нататъшния си път – трудовата кариера в сферите на работничеството. Въпреки перманентната безработица при пазарната икономика и икономическата криза в началото на 30-те години, обхванала цята Европа, бащата му намира работа в Кочериново – 8.VII.1932 година. Отначало като огняр, а след няколко месеца Вапцаров е "повишен" в техник. То и тогавашната ни техника е била като след 9.IX. – на ниско домашно равнище, изисквала е повече физически усилия, отколкото технически умения. Като прибавим липсата на житейска предприемчивост у Вапцаров, липсата на практичност и дори необходимата минимална агресивност и пробиност в борбата с живота, можем да си обясним защо той остава завинаги в категорията на занимаващите се с тежък физически труд. Освен това уменията си, квалификацията си и добродетелите си

поради липса на база той не може да приложи. Може да ги приложи само в името на нещо идеално (такъв идеал се отваря – комунистическата идея и дейността около нея), а не за нещо материално (професионално израстване, житейски просперитет). Театралните му и литературни занимания, писането на пиеса, критически отзиви, изнасянето на сказки, рецитирането на стихове (свои и чужди) са нещо като работническа самодейност; отдиш от противоположания на духовната дейност тежък труд. Но те с времето стават все по-трудноосъществими, защото са свързани и с умора, която поради младостта си в началото е надделявал, а по-късно дори го е смазвала. Ще не ще в литературата той се е самообразовал, крадял е време и енергия от пряката си работа, съня.

Младостта е и храна за мечтанията, в нея все още можеш да си дързък, да се лъжеш дори, че управляваш живота си, че си по-силен от него. Тъкмо това раздвоение между едното и другото, между съкровено занимание, за което няма време, и опротивяващите понякога задължения, които изсмукват почти всичките ти сили, е причината за Вапцаровото уволнение – средата на май 1936 г. Не че не се е занимавал с партийни агитки – събрания, класово просветителски беседи и пр., но не те са главната причина, както искат да изкарат работите мемоаристите след 9. IX. С едното око Вапцаров все е гледал извън фабричната ограда – литературата; отсъствал е от работа (по различни причини), като е бил заместващ неведнъж от колегата си Асен Коларов. После Вапцаров, разбира се, му е връщал заместващото, като е работил по няколко смени последователно, но тъкмо при едно негово отсъствие в машинното става експлозия. На смяна вместо Вапцаров е Коларов, Вапцаров не е пряк виновник, но косвено е отговорен. И го уволюват.

Вапцаров заминава за няколко дни в София, търси работа и квартира. Квартира намира (ул. "Люлин" 22), работа – не. Натовазва на камион багажа, жената и детето и заминава – "към нови хоризонти, към нови ширини". Както се казва – "всяко зло за добро": остава без работа, но пък се приближава до културния център – столицата, измъква се от провинцията. Неестествено е да няма надежди поне за литературните си занимания.

След десетина дена е приет за член на Метало-машинното работническо сдружение при БРС (Български работнически съюз) с партиден № 15. Тази формалност му е необходима за по-лесно, дори сигурно постъпване на работа. В периода на търсенето ѝ, адаптирането към новите условия, завързване на литературни и човешки приятелства той отпечатва в "Кормило" стихотворението "Родина" с

името Никола Йонков. Пак в "Кормило" под същото име отпечатва и стихотворението "На Горки" – дето се вика – пробива, макар и в столичния ляв печат, както и му се полага – по тема, произход и литературни умения. Така изтичат месеците юни и юли. В края на юли заболява и умира синът му Йонко, погребан на 1 август. Това е удар – и то голям – най-вече за бащата (майката не присъствува на погребението). Разпръснат на сто страни: търсене на работа, уреждане на нов бит, литературни щения, болест, смърт, погребение, скръб, идване на бащата в София, за да постъпи на лечение, Вапцаров не е имал и достатъчно време да скърби. И все пак, колкото и жестоко е да го кажем – едно задължение му отпада, а след десетина дена и още едно: намира работа. Назначен е за машинист в мелницата на братя Бугарчеви. Работи се на смени, в задушна и вредна за здравето среда. За да скъси пътя от квартирата до мелницата в началото на септември Вапцарови сменят адреса: преместват се на ул. "Върбица" 4. Така той се отдалечава и от неприятните спомени, свързани със смъртта на първата му рожба. Работата, поезията, емоционалните политически увлечения, семейните задължения са притъпявали и затрупвали болката. Но тя не може да не тлее у чувствителния човек, дори да иска да я забрави. Дълбоко в нас всяко нещастие ни прави не по-добри, а по-лоши. Има мигове на пълна яснота, когато човек е озлобен на съдбата си, на живота си и иска да им отмъсти по максималистичната логика на "колкото по-зле, толкова по-добре".

Мачкан от съдбата и живота, той е склонен да се досмачка в някакво неистово опиянение. Отмъщавайки им – отмъщава на себе си. И обратно.

Но да се върнем, където бяхме. Апартаментът е голям, условията за живот – добри. След като единият от съжителите – Виктор Бойчев – го напуска, в освободените стаи се настеляват студенти, които облекчават Вапцаров при плащане на наема.

През октомври, преуморен от работа, от носене на много дини под една мишница, от семейната трагедия, Вапцаров се разболява. Професор Моллов, приятел на баща му, съветва Вапцаров да се върне в Банско и закрепи здравето си. Вапцаров отвръща, че това е невъзможно. И как: толкова се е стремил за столицата!

На 8.X.1936 г. е назначен с 50 лв. месечна заплата за калфа-шлосер в железопътното депо в София. След двайсетина дена – на 30.X. е преназначен локомотивен огняр с месечна заплата 2270 лв. Така че от напускането на Кочериново и преместването в столицата и установяване в първата квартира Вапцаров е без работа всичко на всичко три месеца. Такъв срок е малък, като имаме предвид тогавашната безра-

ботица, кризата и смяната на местоживеене. За всичко това е помогнал и бащата.

В началото на октомври започва работа и жена му в Българска земеделска и кооперативна банка с надница 60 лв. Като прибавим и облекчения при плащане на наема от студентите, семейство Вапцарови не е било на ръба на бедността. Общият семеен доход е около 4000 лв. – висока сума за времето си, като имаме предвид, че ветеринарният лекар е с 3600 лева основна заплата.

В железопътното депо Вапцаров се води на работа до 26.XI.1938 г. Същата година в края на юли се премества на квартира на ул. "Тимок" 47, за да е по-близо до гарата. Двегодишното му огнярство по локомотивите вероятно е най-тежкият му и изтощителен трудов стаж, защото освен дневни има и нощни смени, десет дни през септември е бил на денонощно разпореждане в жп депото поради военни маневри във Варна. Не може Вапцаров да не е прогледнал с истински очи за живота, не може мечтите му да не са поохладнели, да не е разбрал "своето място във живота". Творчество и работа някак не са се връзвали. И той търси по-лека, по-малко времеотнемаша работа: подава заявления на 10.X. за вакантната длъжност техник при Държавно екарисажно заведение в София. Със заповед № 6031 на министъра на земеделието и държавните имоти, санитарно-ветеринарно отделение, от 21.X.1938 г. той е назначен, като назначението се счита от деня на постъпването му в длъжност. Този ден е 1.XI.1938 г., с основна месечна заплата 2510 лв.

Последната работа на Вапцаров е като машинен техник в изпитателната станция при Министерството на ОСП и благоустройството. Постъпва на 25.IX.1940 г., напуска я доброволно на 7.XI.1940 г. Така че от 1932 г. до началото на ноември 1940 г. с малки прекъсвания той е винаги на работа – близо 8 години. Около три години е огняр и машинист, близо пет – техник. Държавата, особено последните две години, е лоялна към него. Живял е трудно, но все пак поносимо, две заплати са влизали в къщата четири години, имал е облекчение в наема от студентите.

В края на май 1940 г. се премества в жилището на леля си Манда Кондова – ул. "Ангел Кънчев" 37, където не плаща наем, но пък наемател му става Христо Радевски, след чието напускане наемателка и домашна помощница е студентката Митка Л. Пелова – средата на септември 1941 г.

Разбира се, че доходите на семейство Вапцарови са били недостатъчни. Доказват го честите заеми на съпругата от БЗКБ. В столицата не можеш да живееш както в провинцията. Семейството е водело и

възможния за левия интелigent светски културен живот: посещения на изложби, театрални постановки, литературни четения и сказки, вечери, семейни и несемейни празници, срещи с приятели. Макар че Вапцаров е бил "скромно облечен. За разлика от Бойка, от жена му, която се обличаше много изящно, много фино, много модерно. Те бяха двамата контрасти." – М. Сматракалев. Т.е. част от заемите са отивали и за това. Вапцаров е изкарвал насыщния със самоунищожаваш нежната му физика труд, който не може да обезпечи и осигури материално влеченията му. С тях, с литературни занимания само, той не би могъл да съществува: нямал е и нужния професионализъм. Пък и това, което е пишел, не може да му докара печалба, не може да го издържа. Той се е борил да се утвърди, да пробие, а не да спечели. И тогава, както и винаги е било в България, от литературен труд не можеш да живееш разкошно (като изключим неколцина официални писатели след 9.ІХ., но те пък платиха заплашането си с творческа несвобода, с духовно слугинство).

Вапцаров е разбирал и осъзнавал, че може и заслужава повече, но след като сам е избрал пътя си, в името на личното си достойнство (а той го е имал) е държал да се самодокаже. Сторил го е по най-самоунищожителния начин: физическото самоизтощение. Освен всичко – човек свиква със страданията, със самоизмъчването (този мазохистичен нагон е силно развит при поетите и специално при Вапцаров), страданието му е станало скъпо, "колкото по-зле – толкова по-добре" си е българска самонаслада от вечната безизходица на българската съдба. Не му е оставало нищо друго на поета освен самоуспокоението:

*Зная своето място
във живота
и напразно
няма да се дам.
Честно ще умра
като работник
в боя ни
за хлеб и свобода.*

Лъжливо самоуспокоение-самоутешение, след като сам си си виновен. Но човек не си признава – той се изживява като нещо повече. Втикнул се сам в задънена улица – виновни са му сградите. За неуспеха му причина са всички, но не и той. И кой е виновният – строят, обществото, разбира се. Те са оправданието за впитата "дълбоко във сърцата някаква омраза". А щом е така – колко му е да си срещу тях. Някъде "бръмчат пропелерите" на новия живот, там, на север, където

пропагандата е по-силна от скотската действителност. Стига да повярваш. А Вапцаров е имал перманентен глад за вяра. Тя е по-лесна, отколкото да се надделееш, да надмогнеш слабостите си, да вникнеш как "върви света". Но затова се иска да си само-, а не огняроинтелигент. Не си ли – летят ескадроните на илюзиите – "ах, летете!"... Колкото е по-голяма социалната безизходица – толкова по-големи са те. Илюзиите са израз на безсилие. Така смъртноболният очаква невъзможното чудо, търси обяснение на необяснимото; предопределеният за жертва – повод; пеперудата – да си опърли крилата... Колко по-привлекателно е да умреш в името на новия "завод за светлина", отколкото да бхътиш за насъщния хлеб в завода с "опушено ниско небе", където "животът притиска"...

Ти си представител на най-прогресивната класа, която в сказочния СССР строи "един живот желан и нужен. И то какъв живот!"; която е господар на съдбините си. А тук: "само миг на някаква заблуда", "само миг с размекнато сърце" и губиш "работните си жилави ръце". Макар и познаваш труда – Вапцаров не го е познавал: поискваш от Лори триста болта – и той ти казва добре: макар и мразещ "празните илюзии" – Вапцаров ги е обичал. Щом си пролетарий като социална единица, не можеш без пролетарски мисли. Те минуемо водят до политически идеи. А каква част от обществото е пролетариатът у нас преди 9. IX. ? "Изкуственото раздуване... успява да оформи заблудата, че към 1944 г. в България пролетариатът заема едва ли не около 7% от общия състав на активното население." – Н. Генчев. Пак според него, като се извадят "изкуствено присъединените към пролетариата групи, като войници, трудоваци, дребни чиновници, чираците и калфите, лицата от селските челяди, останалите без препитание градски лумпени, слугините, прислужниците по хотели, ханове и учреждения и всякаква друга маса, която или няма нищо общо с пролетариата, или само потенциално принадлежи към него, ще стане ясно, че посоченият процент ще трябва много сериозно да се редуцира."

Дори по преувеличени данни индустриалните работници, към които е спадал Вапцаров през 1934 г., са 84 000, а ако го "зачислим" към транспортните – то те са 25 503. Ето какво съсловие – капка в морето на 7-8 милионна България – стои зад гърба на Вапцаров. На такова малцинство е представител той. А колкото до партията – на прага на 1944 година тя е брояла от 7 до 9-хиляди души според изследване на Д. Луджев. Няма как тогава отделни единици да не "счупят с главите си ледовете", ако перифразираме поета, който освен че го е написал и го е направил.

Това всъщност са маргиналите на тогавашното, а защо не и на

всяко общество; хора, за които не само предварително се знае, че нямат никакви шансове да се класират, но и които въобще не са се класирали. Всеки един от тях може да бъде само другар, "добър другар" и да кашля лошо" (както между другото е кашлял и самият Вапцаров през октомври 1936 г.) Та тук, сред тези хора е Вапцаров: аутсайдер с аутсайдерите – няма как да не иска да "подобрява обществото". То трябва да се смени, за да се промени и ценностната му система, последните да станат първи.

Което е в литературата, същото е и в живота.

Ако се върнем три години назад, ще видим, че историята се повтаря. Кои създадоха неформалните дружества, кои бяха следени, интернирани, ядоха боя? Ония, на които им беше ясно, не бяха признати от официалната критика, наука, право и пр. социалистически институции. Те можеха да се впишат и запишат в списъка на ценностите само като разрушат старите и създадат новите.

Така че: Вапцаров е бил узрял за действие. Чакал е готов, само да има кой да го покани. Успоредните прави на житейския и душевния му път, на социалния му бит и духовните му занимания са извървели пространството си и някак бързо-бързо са се пресекли през ноември 1940 г. по време на Соболевата акция.

Провал с книгата, провал с професията. Един – но не в механата – в борбата – открит му е път.

Трябвало е само да се появи изкусителят.

И той се е явил – септември 1941 г.

Но преди това – е третият провинциализъм на Вапцаров – идейно-политическите му разбирания.

Да отворим дума и за тях, защото те са за Соболев, още преди да дойде Соболев.

12-15.X.; 21-23.X.1992 г.

ТРЕТИЯТ ПРОВИНЦИАЛИЗЪМ

*Може да се вярва само в онова, което не е, но ще бъде.
Д.Мережковски, "Христос и Антихрист"*

Комунизмът подмени обекта, но съхрани механизма на религията. Какъв по-удобен "случай" за употреба от Вапцаров, още повече че при него механизмът е бил предварително включен. И по природна ладеност, и по евангелистко възпитание, и по битността си на работ-